

Grensoverschrijdend contracteren? Dat lossen we samen wel op

John Cartwright, Alex Geert Castermans, Wouter den Hollander, Iris Houben, Alexander Klein Hofmeijer, Pauline Memelink en Pieter De Tavernier¹

De Europese Commissie lijkt haar zinnen te hebben gezet op de introductie van een 'optioneel instrument'. Vorige week publiceerde de expertgroep van de Commissie een concept. Of de contracterende Europeaan daadwerkelijk de vrije keuze zal hebben tussen het optioneel instrument en (enig) nationaal recht is de vraag: voor consumenten is contracteren immers meestal een kwestie van 'take it or leave it'. Maar er is een alternatief.

De wereld van het Europees contractenrecht staat deze dagen in het teken van het 'optioneel instrument': een verordening met daarin regels voor de totstandkoming en uitvoering van contracten. Dit optioneel instrument zou het mogelijk maken dat ondernemers en consumenten in plaats van het nationaal contractenrecht van een van de 27 lidstaten kiezen voor het pan-Europese contractenrecht van dit '28e stelsel' als toepasselijk recht voor hun contract. Hieronder zetten wij uiteen waarom wij denken dat het optioneel instrument niet zal kunnen waarmaken wat de Europese Commissie voor ogen staat. We hebben ons hierbij laten inspireren door de presentaties tijdens het jaarcongres van de *Society of European Contract Law* (SECOLA) in Leuven op 14 en 15 januari 2011, waar sprekers zich eveneens in meerderheid kritisch toonden. De Commissie zou wat ons betreft haar kaarten moeten zetten op geleidelijke convergentie van Europees contractenrecht, door ondernemers en consumenten in staat te stellen zelf in toenemende mate 'Europees' te contracteren, gebruikmakend van hun contractsvrijheid, binnen de grenzen van dwingend (consumenten)recht.

Van Green Paper naar optioneel instrument

De Europese Commissie is op zoek naar een instrument van Europees contractenrecht, dat – vooral kleinere – ondernemers en consumenten helpt bij grensoverschrijdend contracteren. Hun contracten worden nu beheerst

door verschillende, onderling uiteenlopende nationale rechtsstelsels, ook op het terrein van het consumentenrecht waar sprake is van minimumharmonisatie.

De rechtsonzekerheid en transactiekosten die daarmee gepaard gaan, zouden vooral de kleinere ondernemers – in het bijzonder die uit kleinere lidstaten – en consumenten afhouden van de interne markt en de competitie beperken, ten koste van de maatschappelijke welvaart.² Het instrument moet de diversiteit van en onbekendheid met het toepasselijk recht verminderen en tegelijkertijd een hoog niveau van consumentenbescherming garanderen. De Commissie schetst daartoe in haar Green Paper zeven verschillende alternatieven, van de publicatie van een document dat is gericht op het verbeteren van de consistentie en kwaliteit van de EU-regelgeving tot een verordening 'establishing a European Code'. Het te kiezen alternatief zou een 'comprehensive and self-standing'-instrument moeten zijn, met zo min mogelijk verwijzingen naar nationaal recht en zonder extra lasten of complicaties voor consumenten en ondernemers.³

De Commissie zelf lijkt haar zinnen te hebben gezet – zo was het gevoelen tijdens de conferentie in Leuven – op de introductie van een 'optioneel instrument':

'A Regulation could set up an optional instrument, which would be conceived as a "2nd Regime" in each Member State, thus providing parties with an option between two regimes of domestic contract law. It would insert into the national laws of the 27 Member States a comprehensive and, as much as possible, self-standing set of contract law rules which could be chosen by the parties as the law regulating their contracts. It would provide parties, primarily those wishing to operate in the internal market, with an alternative set of rules. The instrument could be applicable in cross-border contracts only, or in both cross-border and domestic contracts.'⁴

Zo zouden de transactiekosten voor partijen dalen. Bovendien zou de werklast voor de rechters en de juridici

Een optioneel instrument is vooral een kostbare oplossing voor slechts twee van de vele obstakels in het internationale handelsverkeer

sche adviseurs dalen, omdat zij zich niet hoeven te buigen over de inhoud en reikwijdte van verschillende rechtstelsels.

Wij denken dat een optioneel instrument niet zal kunnen waarmaken wat de Commissie voor ogen staat, en wel om tenminste drie, hieronder uitgewerkte redenen.

Zet het optioneel instrument zoden aan de dijk?

De Commissie ziet de diversiteit van en onbekendheid met de juridische regimes als obstakels in het internationaal handelsverkeer. Voor haar is dat reden genoeg om een instrument van Europees contractenrecht te introduceren, onder handhaving van een hoog niveau van consumentenbescherming. Maar er is meer divers en onbekend dan de juridische regels alleen. En het niveau van consumentenbescherming wordt door meer bepaald dan het consumentenrecht. De Commissie zelf noemt bij grensoverschrijdende transacties al de problemen met de taal, en praktische zaken als de post en het bancaire verkeer.⁵ Daarnaast zijn bekendheid met de wederpartij, afstand tussen partijen en de mate van vertrouwdheid met andere culturen en gewoonten ongetwijfeld medebepalend voor de beslissing om over de grens boodschappen te doen. De aanwezigheid van wijnhandel La Bordelaise aan de Leidse Nieuwe Rijn staat stellig in de weg aan rechtstreekse contracten tussen Leidse consumenten en Bulgaarse wijnboeren. Dat zal niet veranderen met een optioneel instrument.

Tegen de zekerheid van La Bordelaise kan geen Bulgaar op.

Zet de introductie van een optioneel instrument dan wel zoden aan de dijk? Dat hangt dus af van een nog niet onderzochte wisselwerking tussen de onzekerheid over de rechtsverhouding en de overige omstandigheden die het internationaal handelsverkeer belemmeren. Zonder enig onderzoek kan moeilijk worden volgehouden dat de eventuele keuze van de Commissie voor het optioneel instrument de kosten van een internationale transactie vermindert en het niveau van consumentenbescherming hoog houdt.

Het oplossend vermogen van een optioneel instrument – met bevordering van het internationale handelsverkeer en handhaving van het hoge niveau van consumentenbescherming als doel – is op dit moment overigens moeilijk vast te stellen, omdat de inhoud van het optioneel instrument nog niet vaststaat. Vooralsnog lijkt de introductie van een optioneel instrument vooral

een kostbare oplossing voor slechts twee van de vele obstakels in het internationale handelsverkeer.

Zal een keuze voor het optioneel instrument daadwerkelijk een vrije keuze zijn?

De Commissie ziet het facultatieve karakter van een optioneel instrument als een van zijn sterke punten. In abstracto voldoet het optioneel instrument door zijn facultatieve karakter aan de eisen van subsidiariteit en proportionaliteit.⁶ In concreto zou de toepasselijkheid van het Europees contractenrecht steeds op de vrije keuze van partijen voor het optioneel instrument berusten. Dat klinkt sympathiek, zeker in tijden van eurosceptis. Vaak wordt in dit verband het beeld aangehaald van de

Van consumenten kan niet worden verwacht dat zij zich verdiepen in de voor- en nadelen van verschillende stelsels van Europees contractenrecht

'blue button' van de Duitse hoogleraar Schulte-Nölke.

Met deze blauwe knop – al dan niet voorzien van Europese vlag – kunnen ondernemers en consumenten op websites met één muisklik kiezen voor Europees contractenrecht in plaats van het nationaal recht van de verkoper of koper.⁷

Maar zal de contracterende Europeaan daadwerkelijk de vrije keuze hebben tussen het optioneel instrument en (enig) nationaal recht? Met name ten aanzien van consumenten kan worden betwijfeld of er iets te kiezen valt.⁸ Voor consumenten is contracteren immers vaak een kwestie van 'take it or leave it'. Zij zijn zelden in positie om te onderhandelen over de voorwaarden waaronder zij een boek, fles wijn of telefoonabonnement afnemen, laat staan over het toepasselijk recht. Ondernemers zullen een keuze voor het optioneel instrument – als ze er heil in zien – of het nationaal recht opleggen. De 'blue button' zal, met andere woorden, of al zijn ingedrukt of ontbreken.⁹

Auteurs

1. Prof. J. Cartwright, prof. mr. A.G. Castermans, mr. P.W. den Hollander, mr. I.S.J. Houben, mr. A.H. Klein Hofmeijer, mr. P. Memelink en dr. P.C.J. De Tavernier zijn allen verbonden aan het Instituut voor Privaatrecht, Universiteit Leiden.

Noten

2. Zie de Green Paper on policy options for progress towards a European Contract Law for consumers and businesses, COM (2010) 348 def, verder: Green Paper.

3. Green Paper, p. 7.

4. Green Paper, p. 9. De voorkeur van de

Commissie voor het optioneel instrument is volgens Martijn Hesselink 'geen geheim', zie M. Hesselink 'Facultatief wetboek of gereedheidskist?', *NJB* 2011/10 afl. 1, p. 21.

5. Green Paper, p. 4, onder verwijzing naar Special Eurobarometer 292 (2008) and Flash Eurobarometer 278 (2009). Daartegenover noemen Tjittes en Meijer het onderzoek van Clifford Chance naar obstakels voor handel tussen EU-lidstaten, met als resultaat dat de meerderheid van de bevroegde bedrijven geen noemenswaardige belemmering van de interstatelijke handel binnen de EU ziet. Zie R.J.P.L. Tjittes en R. Meijer, 'Europees contractenrecht: an

expensive and time-consuming solution looking for a problem', *Contracteren* 2010-4, p. 141.

6. Green Paper, p. 10. Zie Kathleen Gutman 'The Commission's 2010 Green Paper on European Contract Law: Reflections on Union Competence in Light of the Proposed Options', *European Review of Contract Law*, 2011-2, p. 151 en volgende. Positief over art. 114 VWEU als grondslag voor een 'European Contract Code': D. Chalmers, *European Union Law*, Cambridge: Cambridge Press 2010, p. 694 en negatief W. van Gerven en S. Lierman, *Algemeen Deel. Veertig jaar later*, Mechelen: Kluwer

2010, p. 197. Zie voorts A.L.M. Keirse, 'Europeanisering van verbintenissenrecht', in: *Europeanisering van vermogensrecht* (Preadvies Vereniging voor Burgerlijk Recht 2010), Deventer: Kluwer 2010, p. 16-19. 7. Zie bijv. Hans Schulte-Nölke, 'EC Law on the Formation of Contract – from the Common Frame of Reference to the "Blue Button"', *European Review of Contract Law* 2007-3, p. 348-349.

8. Zie uitgebreid John Cartwright, "'Choice is good.' Really?", *European Review of Contract Law* 2011-2, p. 335 en volgende. 9. Zie ook V. Mak, 'Hoe meer keus, hoe beter?', *TCH* 2010-6, p. 250.

Dit argument geldt overigens ook voor ondernemers als ‘professionele’ contractanten onder elkaar, aangezien hun onderhandelingspositie evenmin steeds zodanig ‘gelijk’ zal zijn dat van een vrije keuze voor beide partijen kan worden gesproken.

Een daadwerkelijke vrije keuze vereist bovendien meer dan de afwezigheid van een dwangpositie. Een daadwerkelijke vrije keuze voor het Europees contractenrecht van het optioneel instrument veronderstelt ook dat de ondernemer of consument die daarvoor kiest voldoende geïnformeerd is en de consequenties van zijn keuze overziet. Het zal een grote opgave zijn de regels van het optioneel instrument te vergelijken met een of meer nationale stelsels en daaruit het beste stelsel te kiezen, als dat al kan, gelet op de ongewisse inbedding van het instrument in de zeventenwintig nationale rechtsordes (zie de volgende paragraaf). (Middel)grote bedrijven, bijgestaan door

De beperking tot 150 artikelen van contractenrecht betekent dat het niet zal kunnen gaan om een ‘self-standing’ instrument

juridisch deskundigen, zullen zo’n exercitie misschien nog kunnen organiseren, als ze dat al willen. Voor kleine ondernemers zullen de kosten van eventuele deskundige bijstand echter een struikelblok kunnen zijn. Laat staan dat van consumenten kan worden verwacht dat zij zich verdiepen in de voor- en nadelen van verschillende stelsels van Europees contractenrecht.

Het bezwaar dat van een vrije keuze tussen het optioneel instrument en (enig) nationaal recht niet steeds sprake zal zijn, kan met enige goede wil worden beschouwd als niet meer dan een praktische sta-in-de-weg. Mogelijk kan dit bezwaar (deels) worden ondervangen door in het optioneel instrument een regel op te nemen dat van eventuele toepasselijkheid alleen dan sprake kan zijn, wanneer een daadwerkelijke keuze is geboden tussen het optioneel instrument en het nationale recht.¹⁰

Het facultatieve karakter van het optioneel instrument stuit echter ook op een meer principieel bezwaar. ‘Choice’, in dit verband, ‘is not necessarily good’.¹¹ Een keuze vóór het optioneel instrument is tegelijkertijd een keuze tegen het nationaal recht, inclusief de dwingendrechtelijke regels van (bijvoorbeeld) consumentenbescherming die daarin – over het algemeen niet voor niets – zijn opgenomen. Het optioneel instrument zou zo kunnen worden ingezet om zulke regels te ontduiken of om de ondernemer te laten profiteren van een lager niveau van consumentenbescherming. Dat dit in de verhouding tot bepaalde nationaalrechtelijke stelsels het geval zal zijn, is zeker niet uitgesloten, nu de mate van consumentenbescherming in de verschillende lidstaten uiteenloopt.¹² Het optioneel instrument zal daarvan waarschijnlijk de grootste gemene deler zijn.

Kan een optioneel instrument ‘self-standing’ zijn?

Het optioneel instrument zal, naar verluidt, uit niet meer dan 150 artikelen mogen bestaan, met zo weinig mogelijk verwijzingen naar nationaal recht. Een instrument dat zogezegd ‘self-contained’ is of, in de woorden van de Commissie, ‘self-standing’.

Het zal niet meevallen het optioneel instrument volledig op eigen benen te laten staan. Het Draft Common Frame of Reference (DCFR), het academisch project ter unificatie van het Europees privaatrecht,¹³ toont dit aan. Het DCFR kan niet als ‘self-standing’ worden aangemerkt. Het verwijst in allerlei bewoordingen naar het nationaal recht en wel zo, dat soms tegenstrijdige regelingen naast elkaar van toepassing kunnen zijn. Een voorbeeld biedt de regeling van pluraliteit van schuldenaren. Wanneer twee of meer schuldenaren zich verbonden hebben tot dezelfde prestatie, bepaalt art. III-4:103 (2) DCFR dat zij – tenzij anders overeengekomen – daartoe hoofdelijk zijn verbonden. Tegelijkertijd bepaalt art. II-9:101 (1) dat de inhoud van de overeenkomst wordt afgeleid uit onder meer de ‘rules of law’. Dat betekent dat naast art. III-4:103 (2) DCFR ook art. 6:6 BW van toepassing is, waarvan het eerste lid juist bepaalt dat schuldenaren in beginsel ieder voor een gelijk deel zijn verbonden.

Het uitgangspunt dat zo weinig mogelijk wordt verwezen naar nationaal recht leidt er waarschijnlijk toe dat ofwel het optioneel instrument vooral zal bestaan uit bepalingen die door Europa heen tot het regelend recht worden gerekend, ofwel dat de keuze voor een optioneel instrument nationaal dwingend recht opzij zet, met de zegen van de Europese wetgever. Het eerste maakt het optioneel instrument overbodig, want met regelend recht zouden partijen zelf een heel eind uit de voeten moeten kunnen, gebruikmakend van de contractsvrijheid. Het tweede stuit op het hiervoor beschreven gevaar dat ondernemers kiezen voor een optioneel instrument dat grosso modo minder bescherming biedt aan de consument.

De beperking tot 150 artikelen van contractenrecht betekent dat het niet zal kunnen gaan om een ‘self-standing’ instrument. Alle privaatrechtelijke bepalingen en leerstukken die buiten het optioneel instrument blijven, zullen worden bestreken door enig nationaal stelsel. Ook al is het optioneel instrument in naam ‘self-standing’, in de praktijk blijft inbedding in en afstemming op het nationaal privaatrecht noodzakelijk, bijvoorbeeld met het oog op de regels van de precontractuele fase, het aansprakelijkheidsrecht en het goederenrecht.¹⁴ Bovendien moet er rekening mee worden gehouden dat nationale rechters de bepalingen van een optioneel instrument – vooralsnog zonder sturing van het Europees Hof van Justitie – zullen toepassen op een met hun nationaal recht strokende manier. De belofde kenbaarheid en toegankelijkheid van het rechtsregime dat rechtsverhouding beheerst, kan zo niet worden waargemaakt.¹⁵ Welke winst is er voor partijen die te maken hebben met een optioneel regime dat in 27 lidstaten een eigen, verrassende uitwerking heeft?

Een beperkt optioneel instrument dient niet alleen in het nationaal privaatrecht te worden ingebed, maar ook in het nationaal publiekrecht. Publieke en private regelingen grijpen in elkaar, soms bedoeld, soms onbedoeld. Idealiter zal bij het opstellen en uitwerken van een publiekrechtelijke regeling – bijvoorbeeld in de financiële

Mercurius op het dak van het Italiaanse centrum te Glasgow, door Alexander Sandy Stoddart. © John McKenna/Alamy

of energiesector – rekening worden gehouden met de aard van de rechtsverhouding tussen private partijen, dus met de privaatrechtelijke context waarin bank en cliënt of energieleverancier en -afnemer handelen. Dat kan inhouden dat de privaatrechtelijke rechtsverhouding wordt gerespecteerd, maar ook dat er uitdrukkelijk inbreuk op wordt gemaakt. Hoe dan ook, burgers en ondernemers hebben er belang bij dat duidelijk is wat voor die partijen het gevolg is van schending van de publiekrechtelijke

regeling. Dat is een kwestie van ordelijke regelgeving, waarbij – tot op zekere hoogte – coherentie en consistentie moeten worden nagestreefd, omwille van de toegankelijkheid en handhaafbaarheid van de regels.

Het is een hachelijke onderneming private partijen een regeling aan te bieden, als optioneel instrument, die los van de nationale publiekrechtelijke context is ontstaan. De wijze waarop het optioneel instrument wordt toegepast in het licht van het nationale publiekrecht staat

10. Toegegeven, deze regel zou voor partijen die geen heil zien in het optioneel instrument (extra) redenen kunnen zijn de mogelijkheid van keuze voor het optioneel instrument niet te bieden.

11. Cartwright 2011.

12. Zie voor het geldend en voorgestelde Europees consumentenrecht: M.W. Hesselink & M.B.M. Loos (red.), *Het voorstel*

voor een Europese richtlijn consumentenrechten. Een Nederlands perspectief, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009.

13. Zie C. Von Bar, E. Clive & H. Schulte-Nölke (red.), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)*, München: Sellier 2009. Voor het contractrecht van het optioneel instrument

wordt naar verluidt voortgebouwd op de regels van contractrecht in het DCFR. Over de verhouding tussen het DCFR en het richtlijnvoorstel consumentenrechten, zie M.W. Hesselink, 'The Consumer Rights Directive and the CFR: two worlds apart?', *European Review of Contract Law* 2009-3, p. 290-303.

14. Waarover uitgebreid Cartwright 2011.

Hesselink 2011, p. 22 spreekt over 'sterke verwevenheid' van het algemene contractrecht met 'talloze andere onderwerpen'.

15. Nog afgezien van de internationaal privaatrechtelijke complicaties van het optioneel instrument, waarover K. Boele-Woelki, A.L.M. Keirse & S.A. Krusinga, 'Naar een contractrecht voor de Unie', *NJB* 2011/27, afl. 2, p. 59-64.

niet op voorhand vast. De wijnhandelaar die op aanbeveling van de Europese Commissie kiest voor een optioneel instrument, weet dus niet waarvoor hij kiest, noch in de context van zijn eigen nationale recht, noch in de context van het recht van een van de andere 26 lidstaten dat met toepassing van het internationaal privaatrecht van toepassing is op de rechtsverhouding met zijn afnemers. Wat kan de Europese Commissie dan wel betekenen voor ondernemers en consumenten die over de grenzen willen contracteren?

Een achtste alternatief: contractsvrijheid en Europese zelfregulering

In haar Green Paper betitelt de Commissie het beginsel van contractsvrijheid als 'paramount'.¹⁶ Zij refereert ook aan haar Communication 'Europe 2020',¹⁷ waarin zij de noodzaak erkent om het contracteren voor ondernemers en consumenten in Europa eenvoudiger en goedkoper te maken 'notably by offering harmonised solutions for consumer contracts, EU model contract clauses and by making progress towards an optional European Contract Law'.

Misschien ligt in de combinatie van deze twee onderwerpen nog een achtste alternatief om tot (verdere) convergentie van de nationale stelsels van contractenrecht te geraken en daarmee, langs lijnen van geleidelijkheid, tot een Europees contractenrecht te komen.¹⁸ Dit alternatief houdt in dat partijen die het nodig vinden 'Europees' te contracteren, gebruik kunnen maken van hun contractsvrijheid. Zij moeten, al of niet verenigd in belangenorganisaties, werken aan evenwichtige standaardovereenkomsten die, al naar gelang het toepasselijk recht, goed kunnen functioneren in de context van het toepasselijk nationale recht. Gaat dat niet snel genoeg of houden bepaalde partijen de ontwikkeling tegen, dan wacht hen in prangende gevallen een ingreep van Europese wetgever, die in ieder geval de consumentenbescherming kan afdwingen met verordeningen en richtlijnen.

De Commissie zou inspiratie kunnen putten uit het werk van de Nederlandse Sociaal Economische Raad die met zijn Coördinatiegroep Zelfreguleringsoverleg een open kader biedt aan ondernemers- en consumentenorganisaties voor overleg over evenwichtige Algemene Voorwaarden.¹⁹ Per branche is een Overleggroep in het leven geroepen, ondersteund door het secretariaat van de SER. Rechten en plichten van ondernemers en consumenten worden afgestemd op de specifieke kenmerken van de branche. Daarbij worden wettelijke bepalingen ten aanzien van de consumentenvoorwaarden zo concreet mogelijk ingevuld. Voorts is in Nederland voorzien in laagdrempelige, private geschillenbeslechting.

Dit zou een model kunnen zijn voor een Europees Zelfreguleringsoverleg, waarin wordt gewerkt aan contracten toegespitst op sectoren, met condities en termijnen

die (bijna) overal in Europa acceptabel worden geacht, eventueel uitgebreid met een eigen laagdrempelige geschillenregeling.²⁰ Dit model kan partijen een werkelijke keuze bieden voor het oplossen van problemen bij grensoverschrijdend contracteren en kan verschillen in marktmacht of onderhandelingskracht redresseren. De Europese Commissie zou dus een internationaal gezelschap van praktijkjuristen, wetenschappers en wetgevingsambtenaren deze documenten moeten laten opstellen en regelmatig laten beoordelen welke regeling op dit punt nog, per branche en land, door de beugel kan. Zo kan de Commissie met algemene voorwaarden per branche maatwerk faciliteren, in plaats van het te grofmazige 'one size fits all' karakter die het optioneel instrument kenmerkt.

Het is een hachelijke onderneming private partijen een regeling aan te bieden die los van de nationale publiekrechtelijke context is ontstaan

Het model sluit niet alleen aan bij de plannen van de Europese Commissie om consumenten een Europees collectief actierecht te bieden, het maakt het hanteren ervan ook minder prangend, omdat het model preventief kan werken.²¹ Overleg vooraf, met contracten die aansluiten bij de praktijk als resultaat, is beter dan inzetten op collectieve acties achteraf.

De documenten die in deze setting tot stand worden gebracht, zouden uitgangspunt kunnen zijn voor nationale en internationale contracten, contracten die de autonomie van partijen, van ondernemers en consumenten waarborgen en tegelijkertijd bijdragen aan het (verder) naar elkaar toegroeien van onze stelsels van privaatrecht, te beginnen met het contractenrecht. Het voordeel zou zijn dat partijen in het woud van regels van staten en sectoren niet keer op keer de weg behoeven te vragen. Het gebruik van de contractsvrijheid in de context van het toepasselijke nationale recht behoedt partijen voor verrassingen die onvermijdelijk gepaard gaan met de noodzakelijke inbedding van een 28e optioneel regime in enig nationaal privaaf- of publiekrecht. Grensoverschrijdend contracteren? Dat lossen we samen wel op. •

16. Green Paper, p. 12.

17. COM (2010) 2020 def.

18. Over convergentie, zie Van Gerven & Lierman 2010, p. 200-214.

19. Zie www.stvda.nl/sitecore/content/internet/nl/raad/commissies/consumenten-

[aangelegenheden/zelfreguleringsoverleg.](#)

[aspx](#) waarover A.G. Castermans, 'Towards a European Contract Law through Social Dialogue', *European Review of Contract Law* 2011-2, p.360 en volgende. Als voor-

beeld kunnen de Algemene Voorwaarden

Elektriciteit en gas worden genoemd, tot stand gekomen in een dergelijk kader tussen EnergieNed en de Consumentenbond.

20. Zie over sectorspecifieke en Europese geschillenbeslechting: H.W. Micklitz, 'Reforming European unfair terms legislation in

consumer contract', *ERCL* 2010, p. 381.

21. COM (2008) 794 def. Dit Groenboek ligt nu ter consultatie voor.